

КНИЖНА СЛОВЕСНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ ДОБИ

Пам'яті Івана Франка

Наша письменна традиція. В морі словесної творчості, яке ми попробували схарактеризувати бодай в загальніших рисах — як воно розливалось по всій території нашого розселення, охоплюючи всі верстви його, з їх економічними, соціальними, культурними відмінами, відбиваючи різні течії й впливи і неустанно змінюючись та еволюціонуючи під їх змінами, писана література сих часів — се тільки невеличкий сегмент, який відбиває на собі, і то тільки частинно, настрої й гадки невеличких гуртків «інтелігенції». Особливо, коли відділимо в нашій матеріалі те, що дійсно являється літературою, себто підлягає естетичним імпульсам творчості і засвоєння, і відмежуємо від нього все, що лишається тільки письменністю, хоч дуже часто трактується всуміш з пам'ятками літературними.

Правда, те, що ми маємо — тільки мала частина того, що було та не дійшло до нас. З сього погляду пам'ятки писані були поставлені в умови не багато кращі від пам'яток усних.

Перед усім кидається в очі той факт, що все, що заховалось до нас, заховалось головню поза Україною, то значить — заціліло остільки лише, що було вивезено з України тими емігрантами, які йшли шукати спокійніших і ситіших пристановищ під час бур, що спадали на Україну, особливо на її верхні, заможніші й культурніші верстви, і дійсно тут, на Україні, сильно знищили культурне життя і культурну спадщину старої Русі в переходових століттях.

Придати до того, розуміється, треба ще довге пізніше і раніше вилловлювання книжної старини, разом з усяким церковним скарбом, різними духовними людьми, що їздили з України до Москви та інших північних джерел милостині за кар'єрою та за жалуванням і везли «на поклон», що могли запопасти з церковної та книжної української старовини. В 1415 р. поставлення осібногo митрополита для земель великого князівства Литовського Вітовт мотивував

сею потребою охорони місцевих церковних скарбів від вивожування до Московщини. «Скільки за нашої пам'яті було митрополитів (що мали осідок на Москві), всі вони церкви не строїли, а виносили гроші деінде, позабирали і повиносили церковні речі і святості — всю церковну красу київської митрополії, що постарали і понадавали церкві давні князі на свою честь і пам'ять». В міру того, як тут менше ставало золота і срібла і різних ефективніших святостей, експортерам приходилось налягати все більше на інвентар скромніший — ікони і книги, і транспортування їх з України на північ продовжувалось неустанно, протягом дальших століть, тільки з різною, то більшою то меншою енергією. В захованих актах не раз стрічаємось з такими посилками чи транспортами з України.

Але на півночі наші письменні пам'ятки не завсіди стрічали обставини сприятливі не то що для свого поширення, але й просто-таки — для свого заховання. Свого часу я одмітив той цікавий факт, що на півночі заховались українські твори головно з XI віку і дуже мало з пізніших часів, коли політичне й культурне життя Півночі й Полудня вже розійшлося значно і Київ перестав бути дійсною митрополією, джерелом і взірцем освіти, книжності й культури для цілого Слов'янського Сходу. Твори, які виходили з київських огнищ в першім віку його письменського розцвіту, знаходили на півночі своїх adeptів і адораторів, які приймали їх побожно, як святу річ, варту подиву, поширення, наслідування. Київські постриженці, «святителі» та їх оточення ширили київські писання в тутешніх кругах як твори взірцеві, канони віри і побожності. Вони справді списувались, ширились, перероблялись, комбінувались і давали почин до більш-менш самостійних писань в тім же роді. Імена тодішніх українських письменників і святців, як Борис і Гліб, Антоній, Теодосій, Нестор і т. д. — се були імена святі й поважані однаково на півночі і полудні. Але обставини змінились, відколи в провідних кругах на півночі, на нових східнослов'янських займанщинах, пішов курс на піднесення свого престижу коштом старих метрополій і почались заходи на пониження авторитету Києва та його стола, на зіпхнення його на рівень провінції, а звеличання нових столиць: Суздаля, Володимира, Москви. Ми звичайно пам'ятаємо головно сторону політичну: зруйнування Києва в 1169 та 1202 р., за приводом кн. Андрія та Всеволода Суздальського. Але тенденції такі були і в сфері культурній, церковній, навіть в питаннях релігійної доктрини.

Андрій Суздальський виступив против київської ерар-

хії з приводу суперечки про піст, не прийняв роз'яснень митрополита в сій справі, почав робити заходи коло заснування самостійної митрополії в Володимирі,— і північні літописці явно беруть сторону сих його змагань до емансипації від Києва. Се був теж симптом. Київська марка стратила авторитет на півночі. Нові київські ймення, нові українські твори вже не викликали тут ніякого пієтизму. Добре, коли сама тема, як в історичних творах, викликала інтерес або як київський твір з'являвся в анонімній постаті «словес святих отець», або з фіктивним написом якого-небудь «св. Василя», або «Златоуста», або потрапив включитися в склад якого-небудь авторитетного збірника, як Номоканон, тощо: такі твори мали шанси на поширення між різною анонімною або псевдоепіграфічною літературою. Інакше ж, здебільшого, таким пізньоприбулим українським творам доводилось каменем залягти в яким-небудь церковнім чи монастирським сховку, без розмноження і поширення, і добре, коли сей унікат не згинув при якій-небудь пожежі, як дорогоцінний збірник ярославський, що містив в собі «Слово о полку Ігоревім» і стільки різних інших цікавих речей, зложених до купи якимсь аматором героїчної літератури, або не пішов у воду при якій-небудь «чистці».

Звісне оповідання м. Євгенія, як йому при об'їзді новгородської єпархії вдалось урятувати від водяної смерті фіру рукописів, висланих на воду заподатливим ігуменом, що приводив до порядку свій монастир на приїзд владики. Воно не схоплене з повітря і вірно віддає ту обстановку, в котрій опинялись на півночі наші українські рукописи пізніших часів, не знаходячи вже тих своїх людей, що розходились колись з київських монастирів та торували дорогу, честь і місце українським творам. Цілий ряд пам'яток заховався тільки в однім-одинокім манускрипті-збірнику. Скільки ж їх згинуло, таких унікатів, коли вони, як сказано, не були влучені в якийсь авторитетний збірник, як, напр., писання Мономаха в літописній збірці мніха Лаврентія.

Така сумна доля нашої старої літератури викривила й ту перспективу, в якій вона представлена в традиції. Найбільше пам'яток заховалося з другої половини XI і поч. XII вв., і тому ся доба представляється нам тим самим добою розцвіту нашого старого письменства,— добра половина письменників, котрих імення нам знані і твори відомі, згуртовані тут, в різних збірниках і в кількох редакціях «Повісті временних літ». Пізніше тільки від часу до часу виникає якийсь твір, якесь літературне ім'я, і само

собою витворюється у нас в голові образ заникання і упадку письменства, паралельно з політичним упадком київського стола і київського патриціату.

Але нема ніякої причини думати, що сей політичний та економічний упадок відбився так вчасно на київськiм письменствi, а ще менше є підстав ототожнювати політичний упадок Києва з упадком українського культурного життя взагалі. Дуже часто культура довго живе старими силами і засобами, після того як висохли їх політичні та економічні джерела,— світова література дає тому багато прикладів. І на Україні упадок київської державної системи хронологічно не сходиться з епохою упадку культурного життя. Заціплені в Києві нові культурні парості розростались і цвіли довго потім, як потемнів блиск його золотого столу, як здешаткувались його полки і половецькі орди наступили на торговельні артерії, що зносили сюди «жир» цілої Русі. Пам'ятки українського мистецтва вказують ясно, що се мистецтво далі жило і розвивалось в XII—XIII—XIV вв., мандруючи з одного осідка до другого, в залежності від політичних і економічних змін, в тій системі культурних центрів, яка утворилась в сих століттях,— центрів, з котрих, правда, ні один зокрема не міг дорівняти старій метрополії, але в сумі вони творили все-таки доволі можливу підставу для дальшого буття культури і словесної творчості на основах вже раз заложених в Києві.

Початок був тяжкий, і вимагав розмірно великого нагромадження економічних і культурних засобів та динамічної енергії; але коли кадри робітників були виховані, коли взірці були дані, коли утворились уже певні традиції, деякий попит, деяка культурна периферія («публіка») для сеї творчості,— її розвій йшов по інерції первісних сильніших імпульсів, не вимагаючи приложення більшої енергії. Який-небудь Турів, Овруч, Канів, Юріїв, Холм, Любомль, не кажучи про Чернігів і Переяслав, Володимир і Луцьк, Галич і Перемишль, містили в собі вже маленькі і більшенькі культурні осередки, де який-небудь «премудр книжник і філософ», замандрувавши з Києва¹, знаходив людей, які могли оцінити його знання й таланти та обслужити його потреби — не так уже й дуже високі!.. Христия-

---

¹ Маю на гадці звісний текст Галицького літопису про книжника Тимофія, що, видно, був звісною і поважною людиною в Галичі на поч. XIII в.: «Бъ бо Тимофѣй в Галичѣ, премудръ книжникъ, отчество имѣя во градъ Киевъ притчею рече слово о семъ томители Бенедиктѣ [угорський воевода] — «яко в послѣдняя времена тремя имены наречет ся антихристъ» (під 1205 р.).

нізація і київська культура за той час настільки пустила корінь по таких другорядних центрах, що такі представники культури знаходили вже собі ґрунт.

В другій половині XIII в., коли заможнішим верствам взагалі не стало, видимо, життя в східній Україні під татарською анархією, ся культурна верства, оскільки не позамикалась по монастирях, розтеклася відси, з Східної України. Але скūпилась зате на Поліссі і в Західній Україні. Те, що заціліло з другої пол. XII віку, з XIII і XIV — як «Слово о полку Ігоревім», твори Кирила Турівського, повісті Симона і Полікарпа, літописи Галицька і Волинська, «Слово о Лазаревім воскресеніі» й ін. — твори часто незвісні щодо місця свого походження, але безумовно — школи української, київської, пізнішого часу, — вони виразно свідчать, що про літературний упадок і виродження в сім часі ще не могло бути мови. Та й справді, вся північно-західна Україна в XIII—XIV вв., не вважаючи на періоди замішань і війн, загалом узявши, жила життям навіть більш урівноваженим і спокійним, ніж Подніпров'я XI—XII вв., так що трудно думати, ніби культурна верства в тім часі була вже так розпорошена і розбита, що не здобулась на ніяку літературну продукцію скільки-небудь постійну. Ще ж у 1360-х роках українські вищі верстви, «князі і бояре», які дорожили інтересами церкви — значить і зв'язаної з нею культури та опікувались ними, були настільки сильні й активні, що могли змусити окупантів до зміни церковної і національної політики, як показують звісні заходи кор[оля] Казимира, заманіфестовані його грамотою до патріарха коло 1370 року¹. Все се змушує думати, що культурне українське життя в своїх вищих формах, вироблених київським розцвітом XI—XII в. (від Ярослава до Мстислава Мономаховича приблизно), в краще ситуйованих частях України держалося не тільки все XIII, а навіть майже до кінця XIV століття і малá кількість його пам'яток в нашій нинішній перегляді мусить толкуватись не стільки зубожінням нашої продукції, скільки несприятливими обставинами переховування сих пам'яток.

Через се й на наш нинішній літературний інвентар, особливо з другої половини того письменського періоду, який тепер оглядаємо, мусимо дивитись як на фрагменти, малі, випадково заховані скалочки, і не випускати сього з пам'яті, студіюючи їх. Число сих пам'яток, безсумнівно, збільшиться з дальшими дослідями. Останнє чвертьстоліт-

¹ Див. в т. V.

тя перед війною дуже значно побільшило наш інвентар: студії різних рукописних збірників, з пізніших століть, відкрили цілий ряд важних пам'яток; аналізи анонімної й псевдоепіграфічної літератури дали можливість витягнути з неї багато такого, що, без сумніву, належить нашому старому письменству. З поверненням нормальніших відносин досліди в сім напрямі повинні повестись з новою енергією як російськими, так і українськими вченими. Але разом з тим весь літературний інвентар старої доби мусить бути підданий сильнішим, детальнішим та різностороннішим, краще організованим студіям, ніж досі, щоб з нашого запасу, яким ми розпоряжаємо, взяти якнайбільше для вияснення загальної еволюції старої літератури, її відносин до усної словесності і зв'язків з нею, її соціального і культурного підкладу, з одної сторони, а з другого боку її становища супроти літератури і традиції позаукраїнської. Безсумнівно, в сім напрямі ні російські, ні, тим менше, українські дослідники далеко не зробили всього того, що можна і треба зробити, аби взяти від наших пам'яток все, що вони, при всій фрагментарності і випадковості свого добору, можуть дати для висвітлення культури, духового життя і словесної творчості старої доби. Я раніше підчеркнув, що, становлячи супроти усної творчості лише невеликий сегмент, обмежений доволі тісними кругами книжних списателів і почитателів, книжні пам'ятки мають ту дорогоцінну прикмету, що в автентичній формі доносять нам документи часу і творчості, які дають змогу по ним реститувати її в ширших розмірах, подібно як кістка палеолітичного звіра в геологічній верстві, як автентична фраза законсервована в фонографі. З сього погляду пам'ятки старої письменності мусять в повній мірі і обсягу бути використані дослідниками старого життя і творчості. В мірі далеко повнішій, ніж досі!..

Особливо дослідниками українськими, я підчеркую се. Досі українські наукові сили розмірно мало займались як історією, так і словесністю нашої старої доби. Почасти се тому, що її пам'ятки зберігались поза Україною, в різних приватних і офіціальних російських збірках, до котрих приступ стороннім людям, не приналежним до російських установ, бував не раз дуже утруднений,— українська ж наука розроблялась якраз людьми не офіціальними і навіть «політично непевними». Почасти тому також, що стара українська історія і словесність все-таки студіювалась, і то сорозмірно об'єктивно, в російських наукових кругах. В перших стадіях російської наукової роботи офіціальні академічні наукові сили звернули особливу увагу на роз-

роблення старої доби. Історія ж і література України пізніших часів або лежала облогодом, або освітлювалась занадто тенденційно і антиукраїнсько. Через се свідомі українські дослідники, які мали енергію і змогу до праці, брались головню до часів пізніших; для старої ж української словесності українцями робилось розмірно дуже мало.

Якийсь час так і могло бути. Але в останнім чвертьстолітті наукові інтереси в російських кругах пересунулись на пізніші часи, а головніші промотори студій староруської словесності один за другим сходять в могилу. Отже, крайній час українським дослідникам повести можливо інтенсивніше сі досліди далі власними силами,— тим більше, що дещо-таки вимагає тут спеціально українського підходу і зрозуміння. Вдячно будемо пам'ятати все зроблене на сім полі великоруськими дослідниками. У багатьох з них, щоправда, у парі з тим ішло характеристичне відмовлювання українцям права до сеї староруської спадщини як добра спеціально великоруського,— неприхильне і навіть вороже становище супроти змагань українських дослідників зв'язати староруську добу з пізнішим українським життям. Про се явище, що не робило честі російській науці і багато перебивало успіхові спільних студій, поговоримо ще нижче. Але, кінець кінцем, діло великоросів було в своїх наслідках дуже важне і плідне. Та все-таки не можна не запримітити, що у них бракувало того почуття і зрозуміння старої нашої історії і ще більше — словесності: її зв'язків з життям народним, її живого народного підкладу, котрі виявляли дослідники, виховані в традиціях українського життя і слова,— не тільки такі визначні, як Максимович, Костомаров, Антонович, Потебня, Житецький, Дашкевич, а й менші в роді П. і Т. Лебединцевих, А. і М. Андрієвських й інших людей з «Кіевської Старини» тощо. Для офіціальних і офіціозних представників російської науки стара українська доба була тільки вступним розділом історії російської словесності, і те, що вилазило з тих рамок, між іншим, через свої занадто живі зв'язки з стихією народною, місцевою, українською, зіставалось поза краєвидом їх уваги, а часом до певної міри й свідомо ігнорувалось і ретушувалось¹. Для учених ліберального

¹ З сього погляду характеристична приятельська іронія Максимовича з Погодіна, котрого працю він дуже шанував, а проте в делікатній формі закидав йому нерозуміння українського життя. В бібліотеці київського університету доводилось мені бачити писання Погодіна з бібліотеки Максимовича, з його приятельськими дотинками з приводу великорусько-українських непорозумінь московського приятеля («Ой,

напряму церковність, аскетизм, консерватизм, монархізм сеї літератури заслонювали живіші і цінніші її сторони — ті, власне, якими ся література, не вважаючи на свою класову і церковну закраску, в'язалася з живим народним життям і його інтересами. Учені напряму консервативного, офіційного мали нахил, навпаки, особливо підчеркувати згадані прикмети як загальний і нормальний характер нашої культури, протиставляючи їх ліберальнішим і поступовішим течіям нашого народного життя. Через те й кажу, що студії староруської літератури, наскільки досі велись головню великоруськими чи «общеруськими» ученими, ще не взяли від неї її живого, культурного, національного змісту. Не візьмуть і українські письменники, поки будуть лише компіляторами або популяризаторами великоруських праць. Мусять вгризтися в живе м'ясо сеї науки.

Сподіваюсь, що до сього прийде, і на стару нашу літературу наше громадянство гляне іншими очима, відчувши живі зв'язки з нею, з тими естетичними і соціальними вартостями, які вона містила в собі, її вагу і значення в культурнім розвою українського життя. І я, не претендуючи зробити якийсь переворот в сім напрямі, хочу також по змозі послужити сею працею сьому зворотові, наскільки дотеперішні досліди дають для того змогу.

Початки письменності на Україні та її релігійного характеру. Як у багатьох державах такої формації, письменство і книжність старої київської держави та її провінцій опинилися в переважнім володінні церкви й духовенства. Загальнопризнаним завданням письменства і всякого книжного знання була служба християнській побожності: поглиблення в відомостях про християнську науку в прикладах морального життя і спасення. Вступна стаття збірника, зложеного чи переписаного 1076 р. для київського князя Святослава Ярославича, іде навіть так далеко, що не вважає можливим доступити праведності без книжного почитання: як корабль не составиться без цвяхів, так праведник не збудується без книжного почитання. Інші, більш обережні панегіристи книги, не заговорюються так далеко. «Слово нъкогого калугера о четьи книгъ» похваляє книгу як спосіб до пізнання Бога і до подвигу на добрі діла. Літописна похвала, написана з приводу просвітніх заходів Ярослава, також благорозумно задержується на загальних

Москалю, Погодине!..»). А треба додати, що Погодін ще належав до тих небагатьох великоросів, які признавали справедливість сих закидів,— свого часу, ще в 1850-х рр., пустив він на адресу офіціальних сфер свій докір, що, маючи кафедри всяких слов'янських мов, російські університети не спромоглись на кафедру українознавства!

моральних користях від «учення книжного»: «книги наказують і вчать нас каяття, мудрість ми в них знаходимо і стрим», «се суть исходища [джерела] мудрости, се суть узда воздержанию» і т. д.

Поміркваність дуже відповідна, бо при малім розпосюдненню письменності і книги се був би доволі-таки сумний вивід, коли б праведність була поставлена в залежність від книжного почитання. Досить було й того, що спасенна з християнського погляду роля книги не підпадала сумніву, і християнська користь, релігійне і моральне поучення являлись рацією книги і книжності. Така священна репутація книги мала, без сумніву, свою велику користь: коли, з одного боку, вона поставила її під доволі гостру і настирливу цензуру церкви, то, з другого боку, вона дала книжності, письму, читанню церковну протекцію й усвячення. Стара канонічна заборона — не нищити і не поневіряти книг св. письма і святоотецьких питань, не розтинати, не продавати крамарям на завивання — в нашій практиці узагальнялась в загальну заборону поневіряти що-небудь писане. На запитання Кирика (§ 65), чи нема гріха ступати ногами «по грамотам» — на що-небудь написане, єпископ дає відповідь: «коли хто поріже і роскидає, а буде на тім знати слова», то се гріх. Отже, незалежно від свого змісту, котрий-таки й не легко було сконструювати й оцінити кожного разу, письмо й книга проголошувалися річчю святою для загалу. Спасибі й за те.

Можна, одначе, спитати, чи завсіди було так? Чи книга і письмо відразу були прийняті як атрибути церковності і християнської науки?

Пригадуючи сказане вище про ті обставини, в яких українці доби розселення стрічалися з грецьким письмом і книжністю, ще будучи поганями — не тільки під час військових походів на візантійські землі, але і в торговельних, купецьких зносинах, ми можемо собі уявляти їх знайомість з письмом і книгою не конче в обстанові релігійного чи церковного вжитку. Чорноризець Храбр в звісній своїй апології слов'янського письма оповідає, що перед винаходом 38-буквенного алфавету Константином-Кирилом слов'яне вживали не тільки «черт і різів», але й римського та грецького письма «римскими и греческими письмены нуждаху ся [силувались] писати словенску рѣчь», тільки робили се «без устроєнія» — без доброго приноровлення, яке дала аж Константинова реформа¹. Був висловлений

¹ Исследованія по рус. языку В. Ягіча, вид. Петерб. академією, с. 297.

здогад, що сим первісним грецько-слов'янським письмом була пізніша кирилиця, ще не доповнена пізнішими спеціально слов'янськими буквами, і з сим зв'язується оповідання Панонської легенди про те, як св. Кирило під час своєї подорожі до Хозар коло 860 р. знайшов у Херсонесі «евангеліє і псалтир, писані руськими письменами, і чоловіка, що говорив тою бесідою», і, розмовляючи з ним, від нього навчився слов'янського письма і мови¹.

Ся звістка вже нашими старими книжниками була оцінена як дуже ефектне свідоцтво про самостійний початок «руського письма» і книжної мови. «Палея» завважає, що се письмо і мова, не показані ніким, були, очевидно, об'явлені самим Богом тому побожному русинові, який потім передав їх Константинові-Кирилові. Проби викинути панонську звістку з наукового обороту здогадом, що вона з'явилася в легенді як пізніша вставка, відкидаються фактом, що се оповідання читається в усіх кодексах, себто належить до основного тексту панонського житія. І при всій її невисокій історичності, котру підчеркував і я свого часу, саме представлення такої стрічі Константина з руським письмом і богослужебними книгами в Криму, в Херсонесі, таки лишає дещо до думання. У всякім разі, було б передчасним ставити хрест над сім оповіданням як науково невжиточним. Хто зна, чи з нього не дасться ще щось видушити для ілюстрації старих греко-слов'янських стичностей на Чорномор'ї, донесених хоч би в неясній і непевній традиції до авторів легенди, які зв'язали се з місією Константина до Хазарів і на Русь².

Завважу, що хронологічно сей момент, дійсно, доволі близько сходиться з візантійською місією чи місіями до наших країв, викликаними руським походом на Царгород 860-го р. Ламанський в дуже дотепній, хоч і дуже не ривній студії про Панонську легенду, з новим апаратом відновив був стару гадку Лек'єна³, що візантійська місія, котрої головним діячем легенда представляє Константина-Кирила (не конче мусимо й ми думати так про його роль),

---

¹ Про се в I т. «Історії України-Руси», вид. 3, с. 565, де вказана і література сього питання.

² Ламанський в нижче згаданій студії «Життя св. Кирила какъ религиозно-эпическое произведение» (Ж. М. Н. П., 1903—1904) поспробував дати таке толкування, що Кирил, мовляв, привіз з собою слов'янський переклад св. письма і читав їх якомусь русинові в Херсонесі, щоб переконатись, чи той переклад зрозумілий місцевій людності (русин сей для Ламанського нормани, що не мусить бути), а автор легенди се не зрозумів і зробив з того руські книги і руське письмо.

³ Oriens Christianus, 1740, I, с. 108—9.